

A „Pierre Ménard” forgandó szerencséje A borgesi átírás-koncepció irodalomelméleti vetületei¹

Bevezetés

Az irodalomelmélet és a szépirodalom közti gyakori érintkezések nem mindig egyirányúak. A kritikusnak a partikuláris szövegek olvasásakor felmerülő reflexiói más szövegeket idézőnek fel. De megtörténhet az is, hogy egy adott posztulátum előzményeire utólagosan derül fény, mondhatni a szöveg keresi fel a kritikust, aki – ahogy H. Bloom mondaná – mindig elkésik. Talán az összes olyan elméletnek, amely az irodalmi történelemben az olvasó szerepére fekteti a hangsúlyt, ez a reprezentált dramaturgiája. És talán Borges az egyike azon íróknak, akik – ahogy azt a hivatkozott elméletek fellépésükkor utólagosan igazolták – meghatározó szerepet tölthettek be egy elméleti instancia kialakításában, „az olvasó trónra emelésében”.

Ebben az értelemben paradigmaticus elméleti szempontból egy olyan szöveg helyzete, mint a „Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője”.

Ennek a szövegnek az egyik legnagyobb kihívása – mint bármely más Borges- szövegnek is – a tautológiák elkerülésében rejlik. (Gyakran tapasztalható, hogy a borgesi szövegek saját mondanójuk szó szerinti – csak gyengébb – elisméltésére kényszerítik a kritikust.) A kritikusok e tragikus helyzete talán annak tudható be, hogy elbeszéléseikben felszámolták a lét és a megismerés két alapelvét: az identikusságot és az ellentmondás-mentességet. Ezzel együtt elveszett azok esztétikai korrelátuma is: a művészetnek a valóság reprezentációjaként való felfogása.

A következő sorokban a szöveg elméleti vetületeinek felvázolását kíséreltem meg, mégpedig annak a hatalomnak a tudatával, amivel a jelzett hiányok ruházzák fel az olvasót – ám ezzel egy időben az olvasásból leszűrt következtetések bizonytalan és ideiglenes voltának belátásával is.

A Pierre Ménard-diskurzus tipológiája

Jelen tanulmány célja érdekében hasznos a történet tanulságával kezdeni: az olvasás nem alapulhat egy szöveg literális értelmének a rekonstrukcióján. Az olvasás a szöveg saját történelmi-kulturális pozíciójából való újraírása.

---

1 Zonana, Víctor Gustavo: *Varia fortuna de „Pierre Menard...“: proyecciones del concepto borgiano de re-escritura en la teoría literaria*. In: *Anales de literatura hispanoamericana*. 1992, 21. szám, 357-364.

Mint átírás a „Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője”² „szakadékba taszít” – nem csak Cervantesre utal, hanem minden olyan irodalmi műre is, amely problematizálja az olvasás lehetőségét.³

Ennek az előfeltevésnek az ismeretében számba vehetőek a borgesi diskurzus ebben a történetben megnyilvánuló jellegzetességei. A Fikciók Előszavában Borges kerüli az „elbeszélés” megnevezést és előnyben részesíti a „darab” kifejezés kétértelműségét: „E könyv hét darabja nem igényel bővebb magyarázatot.”⁴ Mint irodalmi darab a „Pierre Ménard” elkülönül a szigorúan vett elbeszéléstől. A legszabatosabban úgy jellemezhető, mint az irodalomkritika partikuláris, egyértelműen parodisztikus példája.⁵ Mint minden irodalomkritikai esszé, rendelkezik egy előre meghatározott struktúrával, amely feltételezi a kritikus és a szöveg, illetve a tanulmányozott szerző közti polaritást. A polaritás felismerése nyilvánvaló volta ellenére sem szükségtelen, mivel hogy egy alapos elemzés azoknak a hangoknak az azonosításából fog kiindulni, amelyek – dialogikus interakciójukban – felépítik a történetet.

A történet a meg-nem-értés radikális gesztusával kezdődik. Valójában az a motívum, amit az irodalomkritikai gyakorlat létrehoz, egy a Ménard személyiségét eltorzító, megszegyenítő, hamis katalógus. A „darab” első láncszemét a szövegben megszólaló kutató élő „tanúbizonyosságainak” az említése és azok igazolása képezi. Ezt a fajta bevezetést egy, a tanulmányozott Ménard-korpusz összegzését megcélzó filológiai tanulmány követi. Kaotikus felsorolásról van szó – a borgesi diskurzus alapvető eszközéről – amely a teljességről próbál képet adni.⁶

Az identikusság és ellentmondás-mentesség felszámolódásának a módját bemutató elég a hosszú lista pár pontjánál elidőzni:

8

- „i) A francia próza legfontosabb metrikai törvényeinek vizsgálata, Saint-Simontól vett példákkal (Revue des Langues Romanes, Montpellier, 1909. október).
- i) Válasz Luc Durtainnek (aki tagadta ilyen törvények létezését), Luc Durtaintől vett példákkal illusztrálva (Revue des Langues Romanes, Montpellier, 1909. december)

2 Borges, Jorge Luis „Pierre Ménard, autor del Quijote”, En *Obras completas*, Buenos Aires, Emecé, 1974, pp. 444-450. Magyarul: *Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője* (ford. Jánosházy György), In Jorge Luis Borges válogatott művei I., A halál és az iránytű (vál. és szerk. Scholz László), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998, 32-45. (A további idézetek hivatkozása erre a fordításra vonatkozik.)

3 Például Henry James *Az Aspern-levelek* vagy a *Minta a szőnyegen*. A főszereplők – irodalomtudósok – mindkettőben kudarcot vallanak a tanulmányozott szerző által írt művek előzményeinek rekonstruálásában és kedvenc szerzőjük műveit nyitó kulcs megjelésében.

4 Borges, *Prologo*. En *Obras completas*, p. 429.

5 Pérez, Alberto Julián, *Poética de la proza de Jorge Luis Borges*, Madrid, Gredos, 1986, pp. 218-234.

6 Barrenechea, Ana Maria, *La expresión de la irrealidad en la obra de J. L. Borges*, (Ed. aumentada), Buenos Aires, C. E. A. L., 1984, p. 66.

- j) Támadás Paul Valéry ellen, Jacques Reboul Röplapok a valóság eltörléséért című kiadványában. (Közbevetőleg megjegyezve, ez a támadás pontosan a fordítottja Valéryről alkotott igazi véleményének. Az érdekelt így is fogta fel, s kettejük régi barátsága nem került veszélybe.)⁷

A kritikus később rámutat Ménardnak arra a szokására, „hogyan olyan eszméket hirdessen, amelyek éppenséggel a visszájukra fordítják igazi nézeteit.”⁸

Ennek ellenére nem ez az a mű, amely felkelti a kutató érdeklődését. A Pierre Ménardhoz írt *jegyzetének* az az alapvető célja, hogy az olvasó figyelmét a francia szerző befejezetlen *opus magnumára*, a Don Quijote átírására irányítsa. Az átírásra, amelynek megvan a maga poétikája.

A Ménard poétikája

Az olvasó most jut el a történet velejéhez. Itt három szempontot kell mérlegelni: Ménardnak a Don Quijote megírásához felhasznált módszereit, a francia szerző és a Cervantes műve közti összehasonlítást, valamint azokat a végkövetkeztetéseket, amelyek kitűnnek az elemzésből. Ez az elgondolkodtató anyag ellenpontos formában épül fel a kritikus kommentárjaiból és Ménard egy olyan leveléből, amelyben a vállalkozását meghatározó motívumokat és azokat az eljárásokat fejti ki, melyeket kísérlete véghezvitelében fog felhasználni.

Antropológiai nézőpontból az identikusság és az önellentmondás-mentesség elve magával hozza azokat a feltételeket, amelyek alapján minden egyes individuum léte körülírható. Ezen az evidencián alapul Ménard szépirodalmi tevékenységének első módszere: annak a történelmi keretnek a rekonstrukcióján, amelyben a Don Quijote megjelent. „Az elgondolt kezdeti módszer viszonylag egyszerű volt. Jól tudni spanyolul, visszanyerni a katolikus hitet, harcolni a mórok vagy a törökök ellen...”⁹

Nagy vonalakban ugyanez a realizmus és naturalizmus, valamint a dél-amerikai regény előfeltevése is. Ennek ellenére a későbbiekben Ménard elveti, mint – a kritikus szerint – nyilvánvalóan túl egyszerű, ám a szöveg realitásában képtelen vállalkozást. A kritikus, aki – bekezdésekkel később – leki-csinylően utal az ebben a rendszerben paradigmaticusnak számító két műre: Flaubert *Salambójára* és Enrique (a szövegben Rodriguez) Larreta *Don Ramiro dicsőségére* – dicséri ennek az eljárásnak az elutasítását. Ily módon Ménard és kommentátora megalapítják a posztmodern poétikák egyik alapvető tételét: a mimézis elvének tagadását, a művészetnek mint „reprezentációnak” vagy a valóság imitációjának az elvetését.¹⁰

7 Borges, *Pierre Ménard, A Don Quijote szerzője*, 33-34.

8 Uo., 41.

9 Uo., 37.

10 Becker, Jürguen, „Jauss y Borges: sobre las relaciones de la estética de la recepción y el posmodernismo”. En *Nuevo texto crítico*, Vol. III. N° 6, 2° semestre, 1990, pp. 147-154. p. 152.

Annak az eljárásnak az elutasítása után, mely a couleur localon keresztül idézné meg a történelmi valóságot, marad egy második módszer: saját pozícióból, az aktuális hermeneutikai szituációból írni át a szöveget.¹¹ „...megmaradni Pierre Ménard-nak, és így jutni el Don Quijotéhoz, Pierre Ménard tapasztalatai révén.”¹²

Ez az utolsó választás három lehetőséget kínál fel a francia szerzőnek: a formai vagy lélektani változatokkal való kísérletezés lehetőségét, ezek feláldozását az „eredeti” szövegnek, illetve annak a felismerését, hogy azok a történelmi készletések, amelyek életre tudnák hívni a Quijote átiratát a 20. században, hiányoznak. A jelzett nehézségek ellenére Ménard töredékes Quijote-ja kifinomultabb Cervantesénél.

Már láthattuk, hogy a francia szerző hogy emelkedik felül a nemzeti sajátosságokon. De túl ezen Ménard szövege jelentéseiben is gazdagabb. A huszadik században a történelem dicsőítése már nem ugyanazt jelenti, amit a tizenhetedikben jelentett. Megmérgezték azon világnézettel járó előítéletek, amelyekkel Ménard – mint ennek a századnak a képviselője – egyetért.

Egy szöveg átírása tehát két mozzanatot feltételez: egy idegen diskurzusba való behelyezkedést és az említett diskurzus eredeti jelentésének megváltoztatását az új kontextusba helyezés révén.

Bizonyos értelemben ez dekonstruktív eljárás. Az *Imitatio Christi* Joyce-nak való tulajdonítása alaposan megváltoztatja az értelmezői perspektívát illetve ennek következményeként a jelentést, s felfrissíti e „bágyadt szellem” szövegét. Dekonstruktív azért is, mert feltételezése szerint lehetetlen, hogy az olvasó objektíven észlelje a múltat, még ha fel is ismeri a szocio-kulturális határokat, amelyek megszabják a pillantását.

Ha olvasni annyit tesz, mint saját szituációból írni, akkor a Quijote átírása (és végső soron az olvasás) a huszadik században – úgy, ahogy azt Cervantes elképzelte – lehetetlen: „Megírni a Don Quijoté-t a tizenhetedik század elején ésszerű, szükséges, talán sorsszerű vállalkozás volt; a huszadik elején majdnem lehetetlen. Nemhiába telt el háromszáz esztendő, telezsúfolva ropant bonyolult dolgokkal. Hogy csupán egyet említsek közülük: éppen a Don Quijoté-val”¹³

A bonyolult dolgokkal telezsúfolt háromszáz esztendő tapasztalatok hálózatát hívja életre, egy védőhártyáét, amely a jelen szerint szelektálja és ehhez idomítja a múltból alkotott képet. Jelen van benne a történelmi lelkiismeret végsőig való felmagasztalása, valamint a saját hermeneutikai horizontból és legalább annyira a jelenből tett kategorikus kijelentés.

A felmagasztalás módosítja a múltat és egyben megingatja az identikusság fogalmát: Cervantes a Quijote-ben átírja a lovagregényeket, amit a maga ré-

11 A hermeneutikai szituációról lásd Gadamer, H. G. *Igazság és módszer*, második, javított kiadás (ford. Bonyhai Gábor), Osiris, Budapest, 2003, 337-338., és Fokkema, D.W.-Ibsch, E., *Teorías de la literatura del siglo XX.*, 2.ª ed. Madrid, Catedra, 1984, pp. 171-172.

12 Borges, i.m., 37-38.

13 Uo., 40.

széről Ménard ír át, és ez így folytatódik.¹⁴ Következésképpen a zseni fogalma – amely az alkotás aktusát a romantika és modernizmus elképzelései szerint a szubjektum (kanti értelemben vett)¹⁵ transzcendenciájára alapozta – összedől. Hasonlóképpen dől meg az „eredetiség” fogalma is. Ahogy Alicia Borínsky rámutat:

„A művészet bizonyos egyre egyszerűbben, világosabban megjelenített metaforák állhatatos visszatérésén alapulna (...). Az „egyéni” mű egy olvasmány tanúbizonyságává alakul át, amely egy másikat feltételez. Így saját változékonyságának alakzataként létezik.”¹⁶

Az irodalom az univerzális és transzcendens palimpszeszt egy fajtájává válik. Egy folyamatosan keletkező, más szövegekre vonatkozó szöveggé. Már nem befejezett, önmagukba zárt művek egyedi mivoltukban összefüggő együtteséről van szó. Ezért állítja Gérard Genette a Pierre Ménard vonatkozásában, hogy:

„Így egy folytonos transzfúzió – egy transztextuális infúzió – révén teljeseedik be az irodalom borges-i utópiája, önnön teljességének állandó jelenlétében, s mint maga a Teljesség, amelyben minden szerző egyévé válik, s amelyben minden könyv egy mérhetetlen Könyv lesz, egyetlen végtelen Könyv.”¹⁷

Célszerű emlékeztetnünk arra, hogy a Ménard befejezetlen szöveg – más-ként: a világirodalom hatalmas és egyetlen szövege nem teljes, és minden új alkotás – akárcsak minden új olvasás – megpróbálja befejezni, még ha ennek csak az illúzióját nyújtja is.

A Pierre Ménard és az irodalomelmélet

11

A Pierre Ménard poétikai programja túllép saját határain, s a fikcióból kivetül az irodalomelméletbe. Főként, mint ahogy az az előbbiekből kiderült, azokba az elméletekbe, amelyek az irodalmi interakcióban az olvasóra helyezik a hangsúlyt.

Jürguen Becker például Borges Pierre Ménardjának a többé-kevésbé implicit elméleti kiindulópontjai és a Konstanzi Iskola elméleti fogalmai közt meglevő összefüggéseket pontosította.¹⁸ A mondott kapcsolat meglétét maga Jauss hangsúlyozta, aki a posztmodern egyik megalapítójaként tekint Borgesre, erre a történetre pedig úgy, mint a hatvanas évekbeli elméleti fordulatot végrehajtó recepcióesztétika, szemiotika, dekonstrukció stb. és a szépirodalom közt léte-

14 „A szerző és az olvasó közti végső identikusság (...) gazdagszik, vagy megduplázódik egy előző identitással párhuzamos kapcsolat megjelenésével: minden alapvető és rituális cselekvést folytató emberével.” Rodríguel Monegal, E. *Borges, hacia una lectura poética*, Madrid, Guadarrama, 1976, p. 52.

15 Gadamer, i.m., 124.

16 Borínsky, Alicia, „Re-escribir y escribir: Arenas, Ménard, Borges, Cervantes, Fray Cervando” In *Revista Iberoamericana*, N°. 92-93, Jul.-Dic., 1975, p. 605.

17 „Genette, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Editions du Seuil, 1982, p. 453. (Keserű József ford.)

18 Becker, i.m., 150.

ző analógiák manifesztumára.¹⁹ Jauss számára Ménard vállalkozása megvilágítaná a recepcióesztétikának a reprezentációval szemben elfoglalt pozícióját: „rámutatna az ismétlés során a megismételt nem identikus voltának”²⁰ paradoxonára. Azaz a Ménard újraírása kinyilvánítja a recepcióesztétika alapelveinek egyikét: a hermeneutikai távolságot. Ez a koncepció arra támaszkodik, hogy az olvasó belátja annak a történelmi és esztétikai távolságnak a meglétét, amely közte és az irodalmi hagyomány szövegei közt feszül. Jauss szerint egyetlen hagyomány sem létezhet önmagába zárva, megléte és érvényessége a jelenkori olvasó aktív közreműködésén alapuló dialógusviszony függvénye.²¹ A recepcióesztétika cáfolja az irodalmi hagyománynak mint egyre távoluló és bármikor hozzáférhető időtlen jelenlevőnek a szemléletét.²² Ebben az értelemben egy bizonyos hagyomány szövegeinek hasonló a szituációja, mint amilyen a Quijote-é Ménard szerint. „A Don Quijote esetleges mű, a Don Quijote szükségtelen. Elterveztem a megírását, meg is írhatom anélkül, hogy tautológiát követnék el”²³ Mint Ménard kritikusa saját átírás-koncepciójában, úgy a recepcióesztétika is kettős értelemben hangsúlyozza az olvasó aktivitásának szerepét: ő az, aki miközben visszafoglalja a múlt bizonyos szövegeit, saját hermeneutikai horizontjának megfelelően újra is alkotja őket.

Az olvasó előretörése nyilvánul meg Iser műveiben is. Az olvasás aktusában²⁴ Iser abból indul ki, hogy a mű nyitott entitás, azaz olyan lehetőségek sokfélesége, amelyek organikus egészzé csak az olvasóval való interakció révén válhatnak. „A szöveg csak egy befogadó tudat konstitúciós aktusán keresztül realizálódik, úgy, hogy a műalkotás lesz a szöveg olvasói tudatban való megképződésének a folyamata.”²⁵ A szöveg különböző stratégiák összefüggéshálójaként annyiban telítődik értelemmel, amennyiben – a diadikus interakció részeseként – az olvasó ezen stratégiák ellenőrző mechanizmusaira reagál.²⁶ A német kritikus szerint továbbá egy szöveg értéke az olvasó beidegződéseit felforgató kapacitásán, míg az olvasóé a szöveg utalásainak adaptációjára való képességén mérhető.²⁷ Ez a felfogás rendszerezi a ménardi paradigmák egyikét: „Minden embernek képesnek kell lennie minden eszmére, és hiszem, hogy a jövőben így is lesz.”²⁸

19 Jauss, Hans Robert, *A recepció elmélete* (ford. Kulcsár-Szabó Zoltán), In Uő. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 30.

20 Uo., 32.

21 Jauss, Hans Robert, *Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika* (ford. Bernáth Csilla), In Uő., *i.m.*, 152.

22 Jauss, H. R. *Estética de la recepción y comunicación literaria*, En Punto de vista. Año IV. N.º. 12, Jul.-Oct., 1981. Buenos Aires, p. 39.

23 Borges, 39.

24 Iser, Wolfgang, *El acto de leer. Teoría del efecto estético* (trad. J. A. Gimbernat y M. Barbeito), Madrid, Taurus, 1987.

25 Iser, *i.m.*, 44.

26 Uo., 45.

27 Uo., 110-111. E posztulátumok kritikájához lásd: Eagleton, Terry, *Una introducción a la teoría literaria* (trad. J.E. Calderón), México, F.C.E., 1988, p. 104.

28 Borges, 43.

Végezetül, Harold Bloom létrehozta a műalkotás mint félreolvasás vagy kreatív félreértés koncepcióját. A hatásiszony²⁹ fogalmában felülvizsgálja a zseni-felfogás romantikus koncepcióját, felvázolja a különböző angol költők közötti kapcsolatokat, amelyek sértik azt az eredetiséget, amelyre mindegyikük igényt tart. Ekként Wordsworth félreérti Keats-t, aki félreérti Blake-et, aki félreérti Milont, aki félreolvassa a Bibliát. Bloomnak metaleptikus kritikára van szüksége, amely értelmezni tudja az említett egymásra következő félreolvasásokat. A metalepszis az elképzelés szerint olyan folyamat, amely megváltoztatja az irodalmi hatás jelentését: a szöveg elmozdul a hagyományban, a hatása alá került költő elébe megy és átstrukturálja az összefüggések rendjét. A szándékos anakronizmus technikáján keresztül a Ménardéval azonos módon „Milton a Bibliát az Elveszett Paradicsom tipológiai kommentárjává alakítja át.”³⁰ A metalepszis a küzdelem diakroniájában megváltoztatja a trópusok, alakzatok, fogalmak jelentését. Ami egy adott szocio-kulturális kontextusban mint irónia jelenik meg, egy idő elteltével előkelő szinekdochévé lényegülhet át. Bloom ekként egyetért Ménard kommentátorával, akinek az állítása szerint: „Egy bölcséleti tan kezdetben a világmindenség valószínű leírása; múltnak az évek, s már csak egy fejezet – ha ugyan nem csak egy bekezdés vagy egy név – a filozófia történetében.”³¹

Záró észrevételek

Szándékos anakronizmus és téves tulajdonítás, kreatív félreértés, a kódok és az örökölt olvasási szokások megsértése, az értelmezés lehetetlensége, az irodalom, mint makro-szöveg, amely összemossa a diskurzusokat. Milyen koncepció húzódik meg ezek mögött a fogalmak mögött? Meddig juthatunk általuk? Mindegyik feltételezi az ismeretelméleti pesszimizmust: a modellált szubjektív és aktuális instanciák értelmezés általi meghaladásának a képtelenségét. Úgy lehet, hogy a jelen pillanat összetettsége és az élményformáló viszonyok fogalmi reflexiójából eredő nehézségek együttesen idézték elő azt, hogy amit a negyvenes években (a *Fikciók* megjelenése idején) mint fiktív utópiát fogtak fel, az a hatvanas évektől kezdve már megkérdőjelezhetetlen evidenciaként jelent meg. Kétségtelen, hogy ebben az értelemben az irodalom korábban tematizálta a „posztmodern állapotot”, mint az elmélet.³² Mégis, Beckerrel szólva, a „modern klasszikusok” motívumainak kisajátítása nem mentes a hátrányoktól. Befejezésképpen megemlítenék közülük egy létfontosságút. Az olvasó saját hermeneutikai horizontjából és jelenlétéből alapvető elméleti és kritikai instanciaként való kitörése nem mozdította el vajon a kritika hagyományos perspektíváit, amit az irodalmi tanulmányok specifikussága hátrázott meg, mint olyan? A szöveg és olvasó interakciójára és a medializáció ezzel járó bonyolult hálózatára összpontosító, az olvasó trónra emelését köve-

29 Bloom, Harold, *The Anxiety of Influence. A theory of Poetry*, New York, Oxford University Press, 1973.

30 Bloom, Harold, *Los vasos rotos* (trad. F. Patán), México, F.C.E., 1986, p.88.

31 Borges, 42.

32 Becker, *op.cit.* p. 152.

telő elméletek megfeledkezni látszanak bizonyos, még ma is megkérdőjelezhetetlen elvekről: hogy az irodalom teljessége nem csak irodalomból áll, hogy a szerző olyan instancia, amely nem számolható fel teljesen, hogy a mű, a szöveg anyagi jellegével az olvasás megkezdésének pillanatában szintén számolni kell.

Bárczi Zsófia fordítása